

تاریخ شفاهی ایثار و شهادت یا تاریخ شفاهی شهدا و ایثارگران؟!

غلامرضا عزیزی

چکیده:

از آن جا که تاریخ شفاهی به ذکر رویدادهای عینی و قابل مشاهده تاریخی می پردازد که در زمان و مکان خاصی اتفاق افتاده اند، در بدو امر نگاه به موضوع «تاریخ شفاهی ایثار و شهادت» چند پرسش را به ذهن متبادر می نماید:

آیا این موضوع در حیطه موضوع ها و پروژه های تاریخ شفاهی می گنجد؟

- آیا موضوع تاریخ شفاهی ایثار و شهادت با اهداف پروژه های تاریخ شفاهی هم خوانی دارد؟
- مصاحبه های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، چه تفاوتی با سایر مصاحبه های تاریخ شفاهی دارد؟
- تبیین ایثار و شهادت در پروژه های تاریخ شفاهی
- آیا برای بررسی این مفاهیم نیاز به ویژگی های خاص داریم؟
- پروژه های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت فرد محور است یا موضوع محور و یا ترکیبی؟

مقدمه

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، موجب دگرگونی ها و تحولات بسیاری شد. هر چند دامنه اصلی این تحولات در حوزه های مختلف زندگی مردم میهن اسلامی مان بود اما تاثیرات جنگ از مرزهای جغرافیایی ایران و عراق و حتی از منطقه فراتر رفت. برای نمونه یکی از تاثیرات آن در داخل ایران این بود که خیل عظیمی از هموطنان، وابستگی های مادی را رها کرده و بر اساس اعتقادات دینی و مذهبی، به دفاع از انقلاب نوپای اسلامی پرداختند. گفتنی است که همپای این خیل بیشمار، تعدادی از هموطنان غیر مسلمان، با انگیزه های شاید بیشتر ملی و برای حفاظت از کیان و ناموس، در دفاع مقدس جانانه شرکت کردند.

از آنجا که جنگ در واقع برای از بین بردن انقلاب نوپای اسلامی آغاز شد، و مردم بر اساس آموزه ها و اعتقادات مذهبی به ویژه آموزه های مکتب عاشورا در آن شرکت جستند، از همان ابتدا واژه ها و مفاهیمی با بار مذهبی، همچون دفاع مقدس، جنگ تحمیلی، ایثار و شهادت جایگاه خاصی در بین خاص و عام پیدا کرد.

آیا موضوع «ایثار و شهادت» در حیطه موضوع ها و پروژه های تاریخ شفاهی می گنجد؟

با توجه به این نکته که تاریخ شفاهی به ذکر رویدادهای تاریخی می پردازد که عینی و قابل مشاهده هستند و در زمان و مکان خاص اتفاق افتاده اند، تغییر روش از بررسی واقعه و رویداد تاریخی، به مفاهیم ذهنی و انتزاعی که به منصفه ظهور درآمده و در زمان و مکان خاص فرصت بروز و ظهور پیدا کرده اند، این پرسش را به ذهن متبادر کرده که آیا موضوع «تاریخ شفاهی ایثار و شهادت» همچون موضوع های دیگر مطرح در پروژه های تاریخ شفاهی است؟

کاربرد واژگان ایثار و شهادت، جغرافیای تحقیق (ایران) و دوره مورد بررسی (با عنایت به پژوهش های تاریخ شفاهی، تاریخ معاصر) نشانگر آن است که حوزه بررسی باید در یکی از زیر مجموعه های تاریخ انقلاب اسلامی و تاریخ دفاع مقدس باشد؛ زیرا در تاریخ ایران معاصر، مفاهیم ایثار و شهادت در این دو رویداد عظیم، به ویژه در دوران دفاع مقدس، بروز و ظهور چشمگیری یافتند.

دوباره به پرسش باز می‌گردیم، آیا موضوع تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، در حیطه پژوهش‌های تاریخی است؟ در نگاه اول این گونه به نظر می‌رسد که مورخان در بررسی هر رویداد تاریخی، به بیان رویداد، دلایل پدیدارشدن آن و نتایجی که بر فرد و جامعه گذاشته است، می‌پردازند. به عبارت دیگر معمولاً این قبیل بررسی‌ها در سه موضوع مربوط به رویداد قابل طرح و بررسی است: دلایل و چرایی، چگونگی و تاثیرات رویداد.

در مصاحبه‌های تاریخ شفاهی، چگونگی رویداد و تاثیرات آن مورد سؤال پژوهشگر/مورخ تاریخ شفاهی است. چه آن دو مسائلی هستند که راوی (مصاحبه‌شونده) به عنوان شاهد عینی دیده، از آن تاثیر پذیرفته و یا به نحوی در آن مشارکت داشته و بر آن تاثیر گذاشته است. اما پاسخ پرسش نخست غالباً با تحقیق و تتبع مورخ و استفاده او از دیگر منابع تاریخی و تلاش او برای بازسازی گذشته با استفاده از گردآوری داده‌ها و نقد و تجزیه و تحلیل اطلاعات و استنتاج از آنها به دست می‌آید. پس در وهله اول به نظر می‌رسد مصاحبه‌های تاریخ شفاهی و با رویکرد صرف تاریخی نتوانند در بازنمون دلایل و چرایی به منصف ظهور رسیدن مفاهیم و پدیده‌هایی مانند ایثار و شهادت موفق باشند. چرا که چنین به نظر می‌رسد که بررسی ایده، فکر، اعتقاد، نظر، معیار، ارزش، هنجار و به‌ویژه نیت، در بین افراد به راحتی امکان‌پذیر نباشد.

نیات افراد از کنش‌ها و رفتارهایشان به نحو شایسته و کامل قابل درک نیست. در بیشتر موارد ما حدس می‌زنیم. برداشت‌های ما مبتنی بر تصورات ما از اعمال و رفتار دیگران است. در پروژه‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت می‌کوشیم تا نیات افراد را از انجام کارها دریابیم. می‌خواهیم با توجه به روایات شاهدان عینی و افراد درگیر در رویداد، افراد موثر در رویداد و حتی افرادی که رویدادی خاص بر آنها تاثیر گذاشته است، این مفاهیم را پی جویی کنیم.

اما از لحاظ جنس «موضوع» پروژه‌های تاریخ شفاهی و دفاع مقدس با ایثار و شهادت در یک پروژه‌های بزرگتر می‌تواند جای گیرد و به‌عنوان نمونه یکی از شاخه‌های تاریخ شفاهی و دفاع مقدس را می‌توان تاریخ شفاهی ایثار و شهادت گرفت. یا در قدمی فراتر یکی از رویکردهای تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی ایران گرفت. از این حیث شاید عنوان پروژه تاریخ شفاهی شهیدان انقلاب اسلامی و دفاع مقدس عنوانی مناسب‌تر و دقیق‌تر ... باشد.

گرچه شاید روش‌های پژوهش کمی در بازنمون و بررسی دقیق برخی از این مفاهیم ناتوان باشد، اما آیا نمی‌توان بازخوانی مفاهیم ایثار و شهادت بر اساس مصاحبه‌های تاریخ شفاهی را، در زمره پژوهش‌های کیفی به شمار آورد؟ نباید فراموش کرد که تاریخ شفاهی رویکردی میان‌رشته‌ای دارد. درست است که پروژه‌های تاریخ شفاهی در حوزه مورد بررسی تاریخ اتفاق می‌افتد، اما چون از روش‌های برخی دیگر از رشته‌های علوم انسانی (مانند جامعه‌شناسی)، استفاده می‌کند، می‌تواند در بررسی خود از روش‌های پژوهش‌های کیفی نیز استفاده کند.

در این صورت و به نظر نگارنده پاسخ پرسش نخست مثبت است. اما باید کوشید تا در مصاحبه‌ها، مرزهای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت را از خاطره‌نگاری این مفاهیم دور کرد.

آیا موضوع ایثار و شهادت در حوزه‌های بررسی تاریخ شفاهی می‌گنجد؟

به نظر می‌رسد که در پروژه‌های تاریخ شفاهی ما اطلاعاتی از گذشته داریم اما کامل نیست و می‌کوشیم با توجه به روایات شاهدان عینی آن را کامل کنیم.

آیا موضوع تاریخ شفاهی ایثار و شهادت با اهداف پروژه‌های تاریخ شفاهی هم خوانی دارد؟

در یک نگاه کلی می‌توان گفت: هدف اصلی تاریخ شفاهی، گسترش اطلاعات و داده‌های تاریخی در زمینه‌هایی است که شواهد و مدارک مستند در این حوزه‌ها، کم و یا یکسونگر هستند و یا در این حوزه‌ها هیچ شاهد و مدرکی موجود نیست.^۱ فراموش نباید کرد که «مصاحبه‌های تاریخ شفاهی همه به منظور تاریخنگاری تولید می‌شود».^۲

در پروژه‌های تاریخ شفاهی می‌توان چند هدف اصلی را شناسایی کرد:

- بازشناسی رویدادها،

- آشکار ساختن وقایع ناشناخته و جنبه‌های آن،

- یافتن و بازسازی احساسات و هیجانات اطراف وقایع و جریان‌های اجتماعی و «مفاهیم واقعه»^۳؛

در صورتی که هدف از تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، شناخت رفتارهای ایثارگران و شهادت طلبانه باشد این هدف از مصاحبه‌های تاریخ شفاهی با افرادی که با ایثارگران و شهدا هم‌نشین بوده‌اند حاصل می‌شود؛ اما در صورتی که هدف از تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، شناخت دلایل و انگیزه‌ها و نیات افراد از انجام رفتارهایی در راستای آن دو مفهوم است، و در واقع خودِ رویداد مهم نیست، در این حالت با یکی از اهدافی که برای تاریخ شفاهی برشمرده‌اند (مسئله یافتن و بازسازی احساسات و هیجانات اطراف وقایع و جریان‌های اجتماعی و «مفاهیم واقعه»^۴) نزدیک است.

مصاحبه‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت چه تفاوتی با سایر مصاحبه‌های تاریخ شفاهی دارد؟

ویژگی اصلی مصاحبه‌شوندگان پروژه‌های تاریخ شفاهی آن است که این افراد، فعال در رویداد یا دوره تاریخی خاص و یا شاهد آن بوده‌اند. به دیگر سخن تاریخ شفاهی، «مبتنی بر مصاحبه رو در رو با تاریخسازان» و نقش آفرینان «تاریخ در مورد تجربیات خاصی»^۵ که دارند، است. بنابر این مقصود از مصاحبه تاریخ شفاهی، گردآوری داده‌های تاریخی از طریق مصاحبه، معمولاً به صورت ضبط صدا و گاه ضبط ویدئویی، با افرادی است که شرکت‌کننده^۶ و یا ناظر در رویداد و یا زمان مهمی بوده‌اند^۷ کسانی که خود منشأ اثر و یا دارای مشاهداتی در زمینه‌های تاریخی مورد نظرند.^۸

این مصاحبه، مصاحبه‌ای است که طی آن تجربه‌ها، افکار و احساسات شخص مصاحبه‌شونده (مصاحبه‌شونده) درباره یک رویداد یا دوره خاصی از زمان، توسط او به یادآورده می‌شود. از این منظر تاریخ شفاهی دیدگاه شخصی مصاحبه‌شونده را (به مثابه مشاهده گر) درباره گذشته در اختیار ما قرار می‌دهد.^۹

مصاحبه‌شونده در پروژه‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت نیز دیدگاه شخصی خود درباره گذشته را، آنچه که خود شاهد آن بوده و در آن مشارکت داشته است، در اختیار ما قرار می‌دهد. در این پروژه‌ها نیز مصاحبه‌شونده به‌عنوان منبع دست اول در مطالعات تاریخی محسوب می‌شود؛ چه وی، فعال^{۱۰} در رویداد و یا ناظر (شاهد عینی) بر رویدادی تاریخی و یا مقطعی از تاریخ^{۱۱} و کنش‌های افراد بوده است. همچنان که مصاحبه‌شوندگان در پروژه‌های تاریخ شفاهی «بر حسب مشاغل و یا اتفاقاتی که برای آنها افتاده و یا خود دست‌اندرکار در یک موضوع خاص تاریخی بوده‌اند»،^{۱۲} مورد مصاحبه قرار می‌گیرند، مصاحبه‌شوندگان پروژه‌های تاریخ شفاهی دفاع مقدس بر حسب محیطی که در آن قرار گرفته بودند، افرادی که با آنها سروکار داشته و رفتارهایی که از این افراد مشاهده کرده‌اند، مورد مصاحبه قرار می‌گیرند.

تبیین ایثار و شهادت در پروژه‌های تاریخ شفاهی

ایثار و شهادت مفهوم یا پدیده تازه‌ای نیست. قرائت رفتاری است که (بیشتر) ریشه در باورهای مذهبی دارد. تقریباً تمام مذاهب، کشتگان در راه خدا و در راه پیشبرد دین خود را شهید می‌خوانند. شهادت در فرهنگ ما نیز دارای بار مذهبی است. مسلمانان از ابتدای اعلام دین توسط پیامبر (ص) گرامی اسلام به دست مشرکان کشته شدند و از آن روی که

اقدام آنها در راه خدا بود و به خاطر دین مبارزه کردند از دیدگاه مذهبی در شمار شهدا و زنده نزد پروردگار محسوب گردیدند و نه کشتگان.

«وَلَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» «کسانی را که در راه خدا کشته شده‌اند مرده میندازید، بلکه زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند.» (آل عمران، آیه 169)

پس واژه شهادت دارای بار مذهبی است. با توجه به کاربرد توامان این واژه با واژه ایثار در این بررسی، می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم عام و جنبه مذهبی ایثار نیز مد نظر است؛ در مکتب اسلام، ایثار در معنای از خودگذشتگی در راه خدا و دفاع از حق و از ارزش‌های والاست. اما این دو مفاهیمی کلی هستند که معانی و مصادیق متعددی پیدا می‌کنند که گاه ممکن است در باورها و برداشت‌های پیروان ادیان متفاوت (حتی در بین مذاهبی از یک دین) بار معنایی متفاوت و حتی متضاد بیابد.

آیا برای بررسی این مفاهیم نیاز به ویژگی‌های خاص داریم؟

تفکیک بین مفهوم مذهبی ایثار و شهادت و مفهوم غیر مذهبی آن اندکی سخت است. در واقع در اینجا باید از خود پرسید چگونه می‌توان بین دلایل مذهبی پدیده شجاعت و شهادت و جان‌فشانی در راه اهداف مذهبی تفاوت قائل شد با دلایل غیر مذهبی؛ برای نمونه خصلت‌های فردی شهادت و شجاعت و دلایل میهن پرستانه دفاع از کشور. و یا اینکه چه تفاوتی در انگیزه‌های دینی در ادیان متفاوت حتی در کشور و ملتی واحد می‌توان یافت. برای نمونه در ایران در خصوص اقلیت‌های مذهبی پدیده ایثار و شهادت را با چه رویکردی باید بررسی کرد؟

در اینجا باید به این پرسش پرداخت که آیا مصاحبه‌شونده ناآشنا با مفاهیم ایثار و شهادت و یا کسی که به این مفاهیم اعتقادی ندارد می‌تواند به تدوین این پروژه بپردازد یا در انجام آن مشارکت کند؟ پاسخ این پرسش به نظر منفی است. از سوی دیگر با توجه به سرشت ایثار و شهادت، می‌توان این گونه نتیجه گرفت که شناخت دقیق این مفاهیم در پروژه‌های تاریخ شفاهی، نیازمند بهره‌گیری مصاحبه‌گر از روش‌هایی است که در تحقیقات علوم اجتماعی از آنها استفاده می‌شود.

پروژه‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت فرد محور است یا موضوع محور و یا ترکیبی؟

دامنه کاربرد، فراگیری و حوزه‌های مصاحبه‌های تاریخ شفاهی دارای تنوع و گستردگی بسیاری است.^{۱۳} برای نمونه از پروژه‌های تاریخ شفاهی برای گردآوری انواع اطلاعات از تاریخچه اماکن و سازمانها گرفته تا تهیه تاریخچه خانوادگی افراد و حتی پر کردن خلاء اطلاعاتی مؤسسه‌های اسنادی^{۱۴} استفاده شده است. به طور کلی پروژه‌های تاریخ شفاهی که تاکنون نگارنده با آنها برخورد داشته است یا موضوع محور بوده‌اند، یا فردمحور و یا ترکیبی از این دو.

در مصاحبه‌های فردمحور، همچنان که از نام آن پیداست سوژه پژوهش یک فرد مشخص و دنیای پیرامون اوست. در این مصاحبه‌ها خود فرد (در صورت زنده بودن)، و افرادی که به هر نحو با او در ارتباط بوده‌اند مورد مصاحبه‌های تاریخ شفاهی قرار می‌گیرند.

مصاحبه‌های موضوع محور نیز غالباً با پروژه‌هایی در تماس بوده که به نوعی به بررسی رویدادهایی می‌پردازد که در گذشته اتفاق افتاده است. این رویدادها ممکن است در یکی از جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظایر آن باشد. پس «ظرف» مشترک همه پروژه‌های تاریخ شفاهی «انجام فعلی است در گذشته»، روشن کردن نحوه رخداد و دلایل و نتایج آن. بنابراین یکی از اهداف اصلی در پروژه‌های تاریخ شفاهی «شناخت» گذشته است. آنچه که روی داده و چگونگی آن.

بنابر این به نظر می‌رسد تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در زمره پروژه‌های موضوع محور تاریخ شفاهی است، که در مواردی خاص (مانند تاریخ شفاهی فرماندهان) به ترکیبی از تاریخ شفاهی فرد محور و موضوع محور تبدیل می‌شود.

یادداشت‌ها

- ۱ در کتانیان، غلامرضا، «استانداردهای روایت: نگاهی به تاریخچه، ضرورت اهمیت موضوع تاریخ شفاهی»، **زمانه**، س ۴، ش ۳۴، ص ۳۳.
 - ۲ نورائی، مرتضی، «درآمدی بر ویراستاری در تاریخ شفاهی»، **گنجینه اسناد**، ش ۶۶ (تابستان ۱۳۸۶)، ص ۱۱۰.
 - ۳ نورایی، مرتضی، «مقدمه ای بر فلسفه تاریخ شفاهی»، **گنجینه اسناد**، س ۱۳، ش ۴۹-۵۰، ص ۶۸.
 - ۴ پیشین.
 - ۵ نیک‌نفس، شفیقه، «درباره تاریخ شفاهی»، **گنجینه اسناد**، س ۱۴، ش ۵۵، پاییز ۱۳۸۳، ص ۴.
- 6 - <http://www.dickinson.edu/organizations/oha/>
7- <http://www.infoplease.com/ce6/ent/A0907263.html>
8- <http://www.isfahan-na-archives.ir/framework.jsp?SID=21>
9- <http://go-hrw.com/resources/go-ss/teacher99/toolkit/TOOLKIT15.pdf>
- ۱۰ دکتر نورایی شاخصه افراد مصاحبه‌شونده را ترجیحا دست داشتن در واقعه می‌داند. نورائی، مرتضی، «درآمدی بر ویراستاری»، همان جا، ص ۱۱۳.
- ۱۱ عزیز، غلامرضا، «آناتومی تاریخ شفاهی»، **زمانه**، س ۴، ش ۳۴، ص ۱۱.
- ۱۲ ضیا ظریفی، ابوالحسن، «نقش مصاحبه کننده در گردآوری اطلاعات تاریخ شفاهی»، **گنجینه اسناد**، ش ۵۷، بهار ۱۳۸۴، ص ۹۱.
- ۱۳ علی قربانی، «گزارشی از برگزاری سمینار و کارگاه آموزشی تاریخ شفاهی در دانشگاه اصفهان»، **نشریه تاریخ معاصر ایران**، سال هشتم، شماره ۲۹، بهار ۸۳، ص ۳۵۵ به نقل از در کتانیان، غلامرضا، «استانداردهای روایت: نگاهی به تاریخچه، ضرورت اهمیت موضوع تاریخ شفاهی»، **زمانه**، س ۴، ش ۳۴، ص ۳۳.
- ۱۴ نیک‌نفس، «درباره تاریخ شفاهی»، ص ۵.